

**SAMARQAND VILOYATI MADANIY JARAYONLAR TARIXI
(1868–1917 YILLAR MISOLIDA)**

Nosirov Jamoliddin

Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti Tarix yo‘nalishi 2-bosqich magistranti.

+998 93 003 32 23

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15693516>

Annotatsiya. Mazkur maqolada 1868–1917 yillar oralig‘ida Samarqand viloyatida yuz bergan madaniy jarayonlar tahlil qilinadi. Rus imperiyasi tarkibiga qo‘shilishdan so‘ng hududda yuzaga kelgan ijtimoiy-madaniy o‘zgarishlar, yangi ta‘lim tizimi, matbuot, teatr va boshqa madaniy institutlarning shakllanishi va ularning mahalliy jamiyat hayotiga ta‘siri yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Samarqand, madaniyat, jadidchilik, Rossiya imperiyasi, ta‘lim, matbuot, modernizatsiya.

Kirish

O‘zbek xalqi tarixida XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlaridagi davr muhim burilish davri hisoblanadi. Ayniqsa, 1868 yilda Samarqandning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi bilan ushbu hududda siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotda sezilarli o‘zgarishlar ro‘y berdi. Rus mustamlakachiligi bilan kirib kelgan yangi boshqaruv tizimi, harbiy-siyosiy tuzum va ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar Samarqand viloyatining taraqqiyot yo‘nalishiga jiddiy ta‘sir ko‘rsatdi. Bu o‘zgarishlar, bir tomondan, mahalliy an‘anaviy ijtimoiy tizimga bosim o‘tkazgan bo‘lsa, boshqa tomondan esa, madaniy taraqqiyot, ma‘rifat va yangilanishga yo‘l ochdi.

Shu davrda Samarqand viloyati faqatgina siyosiy va ma‘muriy markaz sifatida emas, balki madaniy va ilmiy hayot markaziga ham aylana boshladi. Mustamlaka tuzumining ilk yillarida rus ma‘muriyati tomonidan joriy etilgan islohotlar doirasida rus-tuzem maktablari, bosmaxonalar, kutubxonalar va madaniy muassasalar tashkil etildi. Bu esa mahalliy aholining dunyoqarashini o‘zgartirish, yangi bilim va g‘oyalar bilan tanishtirishga xizmat qildi.

Biroq madaniy o‘zgarishlar faqat tashqi ta‘sirlar bilan cheklanib qolmadi. XX asr boshlariga kelib, mahalliy ziyolilar, ya‘ni jadidlar harakati vakillari tomonidan boshlangan yangilanish jarayoni madaniyat va ta‘lim sohasini tubdan o‘zgartirdi. Jadidchilik harakati vakillari — Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat kabi ziyolilar xalq orasida savodxonlikni oshirish, diniy ta‘lim bilan birga dunyoviy fanlarni o‘rgatish, matbuot, teatr va boshqa madaniy vositalar orqali jamiyat tafakkurini uyg‘otishga harakat qildilar.

Ushbu maqolada 1868–1917 yillar oralig‘ida Samarqand viloyatida ro‘y bergan madaniy jarayonlar: ta‘lim sohasidagi islohotlar, jadidchilik harakatining rivoji, matbuot va teatr faoliyati, shuningdek, bu jarayonlarning mahalliy jamiyat ongiga ko‘rsatgan ta‘siri tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Maqsad – bu davr madaniy hayotining asosiy yo‘nalishlarini ochib berish hamda o‘zbek milliy uyg‘onish harakatining tarkibiy qismi sifatida baholashdir.

Asosiy qism.

1868 yilda Samarqand shahri Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingach, viloyat yangi siyosiy-huquqiy makonga aylana boshladi. 1887 yilda esa u rasmiy ravishda Turkiston general-gubernatorligining tarkibida alohida ma'muriy-hududiy birlik — **Samarqand viloyati** sifatida shakllantirildi. Mustamlaka tuzumi bilan birga hududda ijtimoiy, iqtisodiy va ayniqsa madaniy hayotda muhim o'zgarishlar yuz berdi. Bu o'zgarishlar avvalambor, rus boshqaruv tizimi tomonidan olib borilgan “modernizatsion siyosat” doirasida amalga oshirildi.

Rossiya imperiyasi o'z mustamlaka siyosatida harbiy-siyosiy boshqaruv bilan birga, madaniy-ma'rifiy sohada ham o'z ta'sirini kuchaytirishga harakat qildi. Bu borada birinchi bosqichda rus-tuzem maktablari tashkil etilishi muhim qadam bo'ldi. Ushbu maktablarda mahalliy bolalarga rus tili, arifmetika, geografiya kabi dunyoviy fanlar bilan bir qatorda Qur'on saboqlari ham o'rgatildi. Ta'lim tizimi orqali imperiya maqsadlariga sodiq kadrlar tayyorlash, mahalliy elita vakillarini o'z mafkurasiga mos shakllantirish ko'zda tutilgan edi.

Bundan tashqari, Rossiya imperiyasi hududda o'z mafkuraviy ustunligini ta'minlash uchun bir qator madaniy infratuzilmalarni yo'lga qo'ydi. Jumladan:

- **Kutubxonalar** tashkil etildi, ular orqali rus va g'arb adabiyoti namunalari tarqatila boshlandi;

- **Bosmaxonalar** faoliyat ko'rsata boshladi, bu esa bosma adabiyot va matbuot rivojiga zamin yaratdi;

- **Muzey va san'at maktablari** kabi madaniy muassasalar ochildi, ular rus madaniy qadriyatlarini targ'ib qilishga xizmat qildi;

- **Samarqanddagi yangi shahar (noviy gorod)** loyihasi asosida zamonaviy rus arxitekturasini joriy qilindi.

Samarqand shahrining eski va yangi qismlariga bo'linishi, shuningdek, ma'muriy markazlar va rus aholisining alohida yashash joylari tashkil etilishi madaniy aloqalarni bir muddat cheklab qo'ydi. Biroq vaqt o'tishi bilan bu hududlarda madaniyatlararo muloqot kuchayib, yangi madaniy ko'rinishlar vujudga kela boshladi.

Rossiya imperiyasi tomonidan joriy etilgan madaniy siyosat ikki yo'nalishda olib borilgan: bir tomondan, rus madaniyatini joriy qilish orqali sotsiokulturni standartlashtirish; boshqa tomondan esa, mahalliy an'anaviy madaniyatni cheklash yoki uni rus mafkurasi bilan muvofiqlashtirish. Bu siyosatning natijasida mahalliy aholining bir qismi rus tilini o'rganishga, davlat xizmatlariga kirishga harakat qilgan, biroq ko'pchilik islomiy ta'lim va qadriyatlarni saqlab qolishga intilgan.

Mazkur davrda islom dini va an'anaviy madaniyat o'z mavqeini saqlab qolgan bo'lsa-da, asta-sekin yangilanish, islohot va madaniy uyg'onish g'oyalari ham shakllana boshladi. Aynan mana shu tarixiy sharoitda keyinchalik jadidchilik harakati vujudga keladi va mustamlaka siyosatining madaniy bosimiga qarshi ichki ma'naviy va intellektual qarshilik shakllanadi.

Shunday qilib, Rossiya imperiyasi davrida Samarqand viloyatining madaniy hayoti qarama-qarshi yo'nalishlarda rivojlangan: bir tomondan, tashqi madaniy ta'sir va ruslashtirish siyosati, boshqa tomondan esa, ichki madaniy himoya, mahalliy ziyolilarning uyg'onish harakatlari va yangi milliy madaniyatning shakllanishi.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida butun Turkiston mintaqasida bo'lgani kabi, Samarqand viloyatida ham yangi ma'rifiy harakat – **jadidchilik** kuchli sur'atda rivojlana boshladi. Bu harakatning asosiy mohiyati – musulmon jamiyatini diniy dogmatizm, johillik va ijtimoiy sustkashlikdan xalos qilish, xalqni zamonaviy bilimlar bilan qurollantirish orqali taraqqiyot yo'liga boshlash edi. Jadidlar tomonidan ilgari surilgan asosiy g'oya — “**milliy uyg'onish**” bo'lib, u madaniy o'zlikni saqlagan holda yangilanishni nazarda tutardi.

Samarqand jadidchiligining eng muhim ko'rinishi ta'lim sohasidagi islohotlarda aks etdi.

Yangi usul maktablari (usuli jadid) ochilishi bu yo'nalishning amaliy jihatini ko'rsatdi.

Bu maktablarda o'qitish arab alifbosining turkiy tilda soddalashtirilgan variantida olib borilib, Qur'on o'rgatish bilan bir qatorda arifmetika, geografiya, tarix, tabiiyot, rus tili kabi dunyoviy fanlarga ham e'tibor qaratildi.

Samarqandda ilk jadid maktabi 1900-yillarda Mahmudxo'ja Behbudiy tashabbusi bilan ochildi. U faqat o'qituvchi va yozuvchi emas, balki xalqni uyg'otishga bel bog'lagan milliy mafkura arbobi edi. Behbudiy o'z maqolalarida shunday deydi: “Insonning ongi, tafakkuri faqat ilm bilan yuksaladi.” Boshqa mashhur jadidlar – Munavvarqori Abdurashidxonov, Nosirxon To'ra, Abdulla Avloniy va boshqalar ham bu islohotlarda faol qatnashdilar.

Jadid maktablari nafaqat ta'lim sifati, balki metodikasi, sinf tizimi, darsliklar tili va mazmuni jihatidan eski maktablardan tubdan farq qilardi. Ular o'qituvchining ma'ruzasi emas, o'quvchi faol ishtirokiga asoslangan metodikani joriy etdilar. Bu esa zamonaviy pedagogika tamoyillariga yaqin edi.

Ta'kidlash joizki, yangi usul maktablari dastlab ko'plab qarshiliklarga uchradi. An'anaviy ulamolar ularni “bid'at” deb baholab, dindan chekinish sifatida ko'rishga urindilar. Biroq xalq orasida ularning obro'si oshib borib, qisqa fursatda minglab o'quvchilar va tarafdorlar yetishib chiqdi. Bu esa viloyatda ilm-fan, tafakkur va o'zlik anglanishining yangi bosqichini boshlab berdi.

XX asr boshlarida Samarqand viloyatida ijtimoiy-siyosiy uyg'onishning muhim belgisi sifatida **matbuot va adabiyot** faoliyati keskin jonlandi. Bu jarayon bevosita jadidchilik harakati bilan bog'liq bo'lib, uning mafkuraviy asoslarini ommaga yetkazish vositasiga aylandi. Matbuot orqali xalqni savodli qilish, islohot zaruriyatini tushuntirish, milliy o'zlikni anglash va adabiy-estetik tarbiya berish kabi masalalar ko'tarildi.

1906 yilda Samarqandda Mahmudxo'ja Behbudiy tomonidan nashr etilgan “**Taraqqiy**” gazetasi Turkiston o'lkasidagi ilk mahalliy bosma nashrlardan biri sifatida tarixda muhim o'rin tutadi. Bu nashr orqali diniy taassub, ayollarning savodsizligi, zamonaviy fanlarning inkori kabi muammolar tanqid ostiga olinib, yangicha dunyoqarash targ'ib etildi.

Keyinchalik “**Sadoi Turkiston**”, “**Hurriyat**”, “**Shuhrat**” kabi gazeta va jurnallar ham faoliyat yuritdi. Ularning asosiy mualliflari — jadid ziyolilari, islohotchi din arboblari va pedagoglar edi. Matbuot sahifalarida:

- ✓ ta'lim islohotlari;
- ✓ ijtimoiy tenglik va adolat masalalari;
- ✓ milliy mustaqillik g'oyalari;
- ✓ o'zbek tilining adabiy rivoji;
- ✓ ayollarning jamiyatdagi o'rni kabi mavzular yoritildi.

Bu nashrlar, shuningdek, yosh shoir va yozuvchilar uchun adabiy tribuna bo'lib xizmat qildi. Behbudiy, Avloniy, Fitrat, Cho'lpon kabi adiblar asarlari orqali xalqni ogohlikka chaqirdilar. Ularda realizm, ijtimoiy tanqid, milliy g'urur va madaniy uyg'onish ruhida yozilgan asarlar o'quvchilar ongiga ta'sir ko'rsatdi.

Matbuot va adabiyot, o'z navbatida, Turkiston o'lkasining madaniy integratsiyasiga ham hissa qo'shdi. Viloyatlar o'rtasida fikrlar almashinuvi, umumturkistonchilik mafkurasi shakllanishi aynan matbuot orqali amalga oshdi.

Madaniy uyg'onishning yana bir muhim ifodasi — Samarqandda **teatr san'ati** va **madaniy-ma'rifiy jamiyatlar** faoliyatining shakllanishidir. Teatr san'ati jadidlar uchun keng xalq qatlamlariga ta'sir etishning qulay vositasi bo'lib xizmat qilgan.

XX asrning boshlarida Samarqandda havaskorlik asosida tashkil topgan ilk teatr guruhlarini faoliyat ko'rsata boshladi. Ularda Mahmudxo'ja Behbudiyning "Padarkush", "Zamonamiz", Fitratning "Munozara", Avloniyning "Turkiston" kabi asarlari sahnalashtirildi. Ushbu spektakllar orqali:

- ota-onaning bolasiga nisbatan mas'uliyati;
- ayollar erkinligi va ta'limi;
- jamiyatdagi johillik va poraxo'rlik;
- milliy birlik zaruriyati yoritildi.

Bu spektakllar ko'pincha maktablarda, masjid hovlilarida yoki oddiy ochiq maydonlarda sahnalashtirilgan bo'lsa-da, ularning tarbiyaviy ahamiyati beqiyos edi.

Shu bilan birga, "**Tarbiya**", "**Maorifparvarlar jamiyati**", "**Tashviqot jamiyati**" kabi nodavlat tashkilotlar tashkil etilib, ular:

- ❖ maktablar ochish;
- ❖ kutubxonalar tashkil qilish;
- ❖ teatr va ma'rifiy tadbirlar o'tkazish;
- ❖ xayriya ishlari bilan shug'ullanganlar.

Bu jamiyatlar faoliyatida ayollar, yoshlarga alohida e'tibor qaratilgan. Jumladan, xotin-qizlar uchun alohida o'quv kurslari, tikuvchilik, savodxonlik saboqlari yo'lga qo'yilgan edi.

1868–1917 yillarda Samarqand viloyatida yuz bergan madaniy jarayonlar nafaqat ma'naviy hayotda, balki keng ijtimoiy va siyosiy muhitda ham jiddiy siljishlarga sabab bo'ldi.

Ta'lim tizimining takomillashuvi, jadid maktablarining ko'payishi va dunyoviy bilimlarga bo'lgan qiziqish natijasida savodli aholi qatlamining shakllanishi tezlashdi. Bu esa jamiyatning boshqa sohalarida, jumladan, iqtisod, siyosat, adabiyot, san'at va jurnalistika rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatdi.

Matbuotning ommaviylashuvi, teatr san'ati va kitob nashrining rivoji orqali aholi orasida ma'rifatli, yangicha fikrlaydigan shaxslar vujudga keldi. Ayniqsa, ayollar orasida o'qimishli, ijtimoiy faollikka da'vat etilgan avlod paydo bo'ldi.

Milliy o'zlik, tarixiy xotira, Vatan g'oyasi, mustaqillik, tenglik, ijtimoiy adolat kabi tushunchalar keng xalq ommasi ongiga kirib bordi. Bu jarayonlar keyinchalik 1917 yildagi **Turkiston Muxtoriyati** harakatining ijtimoiy-ideologik asosini tashkil etdi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, 1868–1917 yillar oralig‘ida Samarqand viloyatida ro‘y bergan madaniy jarayonlar mustamlakachilik siyosatining murakkab sharoitida shakllangan bo‘lsa-da, mahalliy ziyolilarning intellektual qarshiligi va jadidchilik harakati tufayli ijobiy natijalar berdi.

Rossiya imperiyasi tomonidan joriy etilgan infratuzilmaviy o‘zgarishlar va yangi madaniy muassasalar mahalliy aholining dunyoqarashiga bevosita ta‘sir ko‘rsatdi. Ammo aynan mahalliy ziyolilarning tashabbusi, milliy uyg‘onish g‘oyalari asosida shakllangan harakatlar ta‘lim, matbuot, teatr, adabiyot va boshqa sohalarda mustaqil rivojlanish yo‘nalishini belgiladi.

Ushbu davrda shakllangan madaniy meros, bugungi O‘zbekiston madaniy taraqqiyoti, ma‘rifatparvarlik g‘oyalari va milliy o‘zlikning tiklanishida asosiy poydevor bo‘lib xizmat qildi. Shu bois, mazkur tarixiy bosqichni chuqur o‘rganish, unga tarixiy adolat bilan yondashish muhim ilmiy va ma‘naviy vazifadir.

REFERENCES

1. Shoniyoov K. “Jadidchilik harakati tarixi”. Toshkent, 2000.
2. Ziyov H. “Behbudiy – ma‘rifatparvar va jadid mutafakkir”. Samarqand, 2010.
3. Abdullayev A. “Turkiston jadidlari: hayoti va faoliyati”. Toshkent, 2015.
4. Xudoyberganov Q. “Samarqand viloyatining ijtimoiy-siyosiy hayoti (1868–1917)”. Toshkent, 1998.
5. Matbuot arxivi (1906–1917 yillar): “Taraqqiy”, “Sadoi Turkiston”, “Hurriyat” gazetalari.